

GYÁSZJELENTÉSEK A 19. SZÁZADBAN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN

Egy nevet látunk vastag, fekete, négyszögű keretben. Azonnal tudjuk: valakinek a haláláról van szó. A halál tényének megértéséhez elegendő tehát számunkra egy név és egy dekoratív elem alkotta jel. Alkalmi nyomtatványaink speciális fajtája a nyomtatott gyászjelentés. Elsődleges mondanivalóját, egy ember halálának bejelentését, ennek a jelnek a segítségével emeli ki azok közül az információk közül, amelyek már csak a halál tényének pontosításai – vagy a halál tényéből következnek.

A fekete szegély és a vastagon szedett név között levő megfelelés a gyászjelentés tartalmi és formai rendező elve. A napjainkban használatos gyászjelentésen ez az elv szigorúan érvényesül. A dekoratív elemként megjelenő sematizált örökmécses vagy kereszt, a szöveges részben a gyászszertartás helyét és idejét s a gyászolók nevét megjelölő apró betűs szűkszavú sorok alárendelődnek vezérelmüknek, a vastag fekete keretnek és az elhunyt ugyancsak vastagon szedett nevének. A leegyszerűsödés mögött ott húzódik egyrészt a modern kor funkcionális, jelteremtő szándéka, másrészt a halál szemléletének – az Örökény-regényekből és -novellákból is jól ismert – ugyancsak korunkra utaló hideg racionalizmusa.

Az elhunyt neve és a gyászszegély – ha a nyomtatott gyászjelentések múltjában kutatunk – sokáig nem alkotott jelet; hol a verbális elem, hol a dekoratív elem túlsúlya, máskor a tipográfiai építkezésmód zavarta összekapcsolódásukat. A halálról való nyomtatott értesítés típusainak változása természetesen nem vezethető le a pusztán formai önfejlődésből, a típusok változását a korizálás, a stílustendenciák, a korhangulatok befolyásolták. Bár a mindezeknek ellenálló tartalmi és formai megmerevedésről semmiképpen sem feledkezhetünk meg.

A mai értelemben vett gyászjelentés a múlt század terméke. Előzményeit azonban már kétszáz, kétszázötven évvel ezelőtt is megtalálhatjuk. A 17. század második felétől használatos – úgynevezett – convocatoriákat formájukra nézve a terjedelmes verbális elem és a gyér dekoratív összetevő közötti disszonancia jellemezte. A kézzel írott és nyomtatott szöveg gyakran kevert használata vagy a tipográfiaiailag nem eléggé megkülönböztetett szövegszedés mellett föl sem merült az esetleges gyászszegély és a név közötti jelteremtés lehetősége. Báthory Zsófia 1681-es convocatoriájában¹ már a 19. századi gyászjelentésnek minden lényeges eleme jelen van. Bensőséges megfogalmazása azonban teljesen különbözik későbbi utódjának manifesztum jellegű stílusától. A kor

levélirodalmából jól ismert zárósorok „kívánt válaszát kgelmeteknek elvárjuk, kívánjuk Isten éltesse kgelmeteket” jól mutatják, hogy itt még a convocatoria belesimul a levélváltások sorába, s nem megkülönböztetett szerepű alkalmi nyomtatvány.²

A 18. sz. második felében – de még a következő század elején is használatos – másik eszköz a halálról való értesítésre a szomorújelentés.³ A dekoratív elemként néha-néha megjelenő vékony fekete szegély semmit sem csökkent a verbális elem túlsúlyán, amelyben már sűrűsödnek az oldott megfogalmazást széttördelő műveltető igék. De a gyászszegély és az elhunyt nevének egymásra vonatkoztatásáról még itt sem lehet beszélni.

A 19. sz. elején kialakul a mai értelemben vett gyászjelentés szöveges formája. A tipográfiai értekezésmód, a gyászjelentés tartalmi részén a klasszicizmus hűvös mértéktartása érződik. A gyászjelentést vékony téglalap alakú fekete szegély keretezi. Ezt a formát a keretezett mező közepén ugyancsak téglalap alakúra szedett szöveg textúrája ismétli meg. A verbális rész a halálesetet bejelentők nevével és titulusával kezdődik. Ezek után következik az elhunyt neve vastagon szedve, de az esetek nagy többségében a szövegkörnyezetben maradvá: „kik szomorodott szívvel jelentik, hogy ...” sorok folytatásaként. Mindezek eredményeként az elhunyt neve gyakorta a gyászjelentés középponti részéből annak szélére került. Így az egyébként is vékony gyászszegély és a nem eléggé kiemelt, sokszor a gyászjelentés mezejében aszimmetrikus helyet elfoglaló név közötti kapcsolatot a klasszicizmus sem akarta a jel szintjére emelni. Az elhunyt neve után folytatólagosan a gyászjelentés a halál beálltának idejét, pontos okát és az elhunyt korát rögzíti. Ezt követően a tipográfiai építkezésmód – egy-két sor kihagyással – a szöveg logikájára ügyelve, az ok-okozatot egymástól vízszintes tagolással elválasztva közli a szertartás, a temetés helyét és idejét. A gyászjelentés a nyomtatás keltezésével zárul. Nélküli tehát a korábbi változatokra olyannyira jellemző spontán megszólításokat és kiszólásokat, jókívánásokat stb. Mondhatjuk tehát, hogy szabályok szerint megfogalmazódó, megkülönböztetett szerepű, alkalmi nyomtatvánnyá vált.

A világos s lakonikus megfogalmazásokra a maga elé hasonló célokat kitűző klasszicizmus irodalma volt hatással. A formai megjelenésre pedig a tipográfiai mintát a társasági élet kisméretű nyomtatványai – mint például a házassági bejelentések – adhatták.

Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül az úgynevezett halottkémi jelentéseknek a gyászjelentések szövegére gyakorolt hatását sem. Az 1826-ban keletkezett halottkémi utasítás szerint a magyar szabad királyi városokban működő halottkémek meghatározott formában a haláleset tényéről az illető felekezetnek bizonyoságlevelet kötelesek kiállítani.⁴ Az elhunyt családtagjai ettől a bizonyoságlevéltől tették függővé a gyászjelentés legfőbb pontjait. A bizonyoságlevél határozta meg ugyanis a temetés idejét és módját, továbbá pontosan rögzítette az elhunyt betegségét és a halál okát is.

A gyászjelentés szövege a 19. sz. középső harmadában általában átveszi a halált előidéző betegségnek a bizonyoságlevélen feltüntetett pontos megjelölését. A század nyolcvanas éveitől azonban a halálesetről szóló nyomtatott értesítés a halál okát már csak absztrakt módon, rendszerint a „hosszas” vagy „rövid szenvedés után elhunyt” szavakkal fejezi ki. A szöveges részben bekövetkezett változás két szempontból is magyarázatot igényel. Ha a halálhoz való tudományos viszonyulás oldaláról próbálunk választ keresni problémánkra, meg kell állapítanunk, hogy a kiegyezés után orvostudományunk fejlődése, 1876-ban egy egész országra érvényes halottkémi utasítás kidolgozása⁵ olyannyira differenciálta a halált kiváltó betegségek fajtáit, hogy azok sokszor több mon-

datra szabott megjelölései a halottkémi jelentésekről már nem kerülhettek át a gyászjelentések szövegébe. Ugyanakkor a „hosszabb, rövidebb szenvedés után elhunyt” szavak megjelenése a nyolcvanas évektől a gyászjelentés jellegének megváltozásából is következik. A halálesetről szóló értesítést a 17–18. században kifejezetten családi használatra nyomtatták. A klasszicizmus gyászjelentése – mai fogalmaink szerint – a plakátforma kialakítása mellett még mindig megtartja illetékes személyre szóló jellegét. A század utolsó harmadában a napilapokban általánossá váló nyilvános gyászjelentésekkel, az intézmények által kiadott, mindenkinek szóló halálesetről való értesítésekkel szoros kapcsolatban a polgári körökben is elterjedt nyomtatott gyászjelentés elveszti patriarchális jellegét, s a társaságnak (társadalomnak) szól. Nem véletlen, hogy ettől az időtől kezdve közhasználatú neve: „partecédula”. A gyászjelentés, mint a társadalmi kommunikáció eszköze, így személytelen jelleget ölt, s a klasszicizmus szellemében fogant gyászjelentésekhez képest még tovább veszít bensőségességéből. Ennek mutatója, a szövegi részben a halál okának pontos megjelölése helyett, az eléggé érdektelen „hosszas” vagy „rövidebb szenvedés után elhunyt” megfogalmazás.

A klasszicizmus egyszerű formájú gyászjelentése – különösen a dunántúli főúri családokban – az osztrák klasszicizmus hatására alakult ki, s az 1840-es évekig tartotta magát. Ugyanebben az időben tűnik fel a gazdagabb képi elemeket és növénydíszes iniciálékát alkalmazó, erősen allegorizáló megoldás. Különösen szembetűnőek a két típus jellegzetességei, ha Esterházy grófné Perényi Anna 1847-ben Bécsben készült és Czákó Zsigmond egykorú pesti gyászjelentését vesszük vizsgálat alá. A grófné halálát egyszerű megjelenésű, gyéren díszített nyomtatvány tudatja. Ezzel ellentétben Czákó Zsigmond gyászjelentésének fekete szegélye eltűnik, a keretet szőlőindák fonadéka és az abba ágyazott figurák alkotják. Az utóbbi nyomtatvány képi elemei minden bizonnyal kifejezetten Czákó Zsigmond halálára készültek, a test börtönéből elkívánkozó lélek allegorikus ábrázolása ugyanis fokozott hangsúlyt kap a drámaíró öngyilkosságának tükrében.⁶

Ennek az új típusnak a kialakulása azzal a – 19. sz. eleji nyomtatott termékeken jelentkező – tendenciával hozható kapcsolatba, amely az addig túlnyomórészt szöveges közlésre vállalkozó nyomdászatot a szöveges-képes megoldás korszaka felé vitte. A képpel illusztrált könyveken túl – az 1840-es években – a Landerer és Heckenast társulásával fellendülő pesti hírlapsajtó az újságban is általánossá teszi a nyomtatott szöveg melletti kép szerepeltetését. Nem ritka például, különösen az ötvenes-hatvanas években, a Vasárnapi Újság hasábjain a halálesetekről szóló írások fölött az elmúlás, a bánat, a gyász allegorikus képi megjelenítése. Így került egy Vörösmarty halálán búsongó vers fölé a költő halálának allegorikus ábrázolása: a megszakadt életet jelképező derékba tört fa alatt egy lant fekszik, melyet a mulandóság futó növényei borítanak el.⁷

A Landerer–Heckenast nyomdának közvetlen kapcsolata is volt az alkalmi nyomtatványként megjelenő gyászjelentéssel. Egyrészt a nyomda maga is foglalkozott annak előállításával, másrészt fametszeteinek sokszorosított másodpéldányát – így kifejezetten a gyász, bánat allegóriáit is – a nyomdák között árusította.⁸ Ahogyan a klasszicizmus hűvös mértéktartása a tipográfiai mintákat, a halottkémi jelentések a szöveges megfogalmazásokat, úgy a Landerer–Heckenast nyomda metszvényei a dekoratív rész megoldásait szabályozták. Így például az a temető-allegória, amelyet a nyomda metszetskönyve a 125. számmal jelöl, 1853-ban Garai János pesti, 1866-ban Czuczor Gergely ugyancsak pesti, 1892-ben Bellusi Baross Gábor nagykárolyi – különböző nyomdák által kiadott –

gyászjelentésein tűnik fel.⁹ (46. kép) Az a 643 fametszet, mely 1843-ban látott (könyv formájában is) napvilágot, az addigi stílusok szinte mindegyikéből válogatott. A körülbelül 30 db temető-gyász allegória között a klasszikus ókor ábrázolásait, de a 19. századi képi konstrukciókat is megtalálhatjuk. S már itt feltűnik a szomorúfüzes temető-allegória, mely változatos formáiban a század hetvenes éveitől lesz a gyászjelentések uralkodó képi motívuma.

A szomorúfüzes allegóriákat a szentimentalizmus és a romantika hívta életre. A múlt század hetvenes éveitől a század elejéig tartó nagy szerepüket azonban már egy más gyökerekből induló törekvés állandósította. Kozáky István is felismerte egy 1936-ban írt, a Haláltáncok történetéről szóló tanulmányában, hogy a 19. sz. elejétől a magyar haláltánc-motívumokat, a halálról való képi gondolkodást a mind nagyobb tért hódító magyar népballada és népmonda alaposan átformálta.¹⁰ A gyászról, a bánatról való képi gondolkodásra szintén nagy hatással volt a népköltészet. „A halállal keztem adtam” (Szolgaleány siratója) c. balladánk¹¹ sorai: „Még sirat ingem madár es, Meghajlik értem az ág es” nemcsak balladánk, hanem ballada és románca elemeket tartalmazó régi és újabb dalaink visszatérő képe is. A népi képzelet a már indulásában is lehajló szomorúfüzet mint a lemondás, a reményvesztettség analóg érzéki formáját választotta a bánat, a gyász, a fájdalom jelképévé.

A partecédula mint – elsősorban ekkor még a városhoz kötődő – alkalmi nyomtatvány akkor kerül szoros kapcsolatba ezzel a népköltészetben élő bánat-gyász jelképpel, amikor az 1850-es évektől tömegével jelenik meg a szövegében és dallamában népköltészet elözményekre visszatekintő, de már a városi kávéházak világában is otthonos népies műdal. Kodály a múlt század második felében keletkezett műdalok alaphangulatát így körvonalazza: „Túltengő benne a reménytelen lemondás hangja.”¹² A sírva búsongó dallamokhoz gyakran társul Dankó Pista, Pósa Lajos, de még Gárdonyi szövegeiben is a szomorúfüz mint bánatjelkép.¹³ A városokban nyomtatott gyászjelentéseken elszaporodó temető-allegóriák vizsgálatakor föltétlenül számolnunk kell a műdal által propagált közhely ízű jelképek hatásával. De nemcsak a népköltészet és a népies műdal képi gondolkodása juttatta meghatározó szerepre a szomorúfüzet a gyász-bánat jelképek között. A korabeli bölcsészdoktori dolgozat a következő követelményeket tűzi a jelképek elé: „Mesterkéletlen, egyszerű, naiv legyen, gyengéd és érzékekkel felfogható, s nem a modern művészek példájára visszataszító és fölös.”¹⁴ Az idézett gondolat, mely a kor hivatalos művészetértelmezésében gyökerezik, lényegében tehát – ha a gyász, bánat területére vonatkoztatjuk – a szomorúfüz elsődleges szerepét sugallja, annak mesterkéletlen, egyszerű, naiv volta miatt.

Uralkodó helyet foglal el, sőt képi összefüggéseiből kilépve a nyomtatvány rendező elemeként – a halálesetet bejelentők neveit körülölelve – jelenik meg a szomorúfüz Alpári Abonyi Istvánnak 1875-ben Beregszászon keletkezett gyászjelentésén. A Landerer-Heckenast metszetkönyvben még klasszicizáló sirató figura idomulva a szomorúfüzes környezethez itt a kendőjével szemét törölgető népies karakterű özvegy alakjában jelenik meg.¹⁵

Változik a szomorúfüz társaságában a nagy múltú halálábrázolás: a kezében egykor még lefelé fordított fátylát tartó ifjú génusz.(43., 44. kép) Özvegy Barna Bálintné gyászjelentésén (1893, Szamosújvár) az allegorikus figura kezéből kikerült a fátyla, tőle teljesen függetlenül növényi indák között szerepel. Az ifjú génusz a megint csak fő

hangsúlyt kapott szomorúfüzek árnyékában már nem tud a klasszikus ókor halálallegóriáinak egyszerűségével hatni.¹⁶ (45. kép)

Az illusztratív képi elem megjelenése a 19. sz. negyvenes éveitől a gyászjelentések mezejében a tipográfiailag már erősen kiemelt név és a vékony, lekerékített sarkú, majd a század hetvenes éveitől vastag, téglalap alakú fekete szegély kapcsolatát zavarta meg.

A század végén s a huszadik század elején ható szecesszióban egyrészt állandósulnak, másrészt gazdagodnak a gyászjelentés képi elemei. A funkciójából következően amúgy is halál-gyász-bánat allegóriákat közlő gyászjelentés találkozik az egyik legfőbb szecessziós tematika, a századvég, a századelő központi problémái között levő mulandóság megjelenítésével. Minthogy azonban a gyászjelentés a társasági élet nyomtatványává lett, képi elemeit a közízlés alaposan befolyásolta. A halálesetről szóló nyomtatott értesítés megmaradt a mulandóság, a gyász, a bánat szomorúfüzes allegóriáinál. A közhely ízű jelképeket a szecessziós grafika némelyik művésze is használta. Kozma Lajos, Jaschik Álmos népművészeti irányultságú grafikái ugyanis a mulandóság banális asszociációit (szomorúfüz, fejfa) konzerválják tovább.¹⁷ A hagyományos allegóriákat állandósító tendenciával párhuzamosan megfigyelhető azonban a túlhajtott ornamenseket kedvelő korizálás, a szecessziós nagy művészetből, a gyászjelentések periferikus művészetéhez leszűrődő, formabontó újító szándék. Ez a törekvés vezette Lakatos Nándor gyászjelentésének¹⁸ készítőjét akkor, amikor a hagyományos formáktól elrugaskodva felbontja a téglalap formát a sarkokon elhelyezett koszorúkkal, s eltünteteti a fekete szegélyt a gazdag ornamentikával. Az elburjánzó növényi díszítőelemek fedik el Csupor Gyula gyászjelentésének¹⁹ fekete keretét is. Bárdi Lajos partecéduláján pedig a verbális elem kikerül a nyomtatvány középteréből az obelisztk előtt álló angyal hatalmas alakja miatt²⁰ (47. kép). A század elején ez a nagy intenzitású díszítő tendencia mindinkább erejét veszti. A húszas években már nyoma sincs a dekoratív elemek uralmának. Formai megjelenésében az a típus kerül túlsúlyra, amely már a múlt század nyolcvanas éveitől a napilapok szűkszává, fekete szegélyű gyászíradásaival szoros kapcsolatban alakult ki. Ez a típus a napjainkban használatos gyászjelentéstől legfeljebb abban tér el, hogy itt-ott – elsősorban írók, művészek esetében – egyéni hangot üt meg.

Ady Endrének édesanyjától fogalmazott gyászjelentése²¹ funkcionális követelményeinek csak részben tesz eleget. A temetés a nyomtatvány megfogalmazásakor már megtörtént, így arról közvetlenül nem tud értesíteni. Ady Lőrincné azonban kötelességének tartja fia sokszor hangoztatott kívánságát a gyászjelentésben is elmondani: „Drága halottunkat ideiglenesen Budapesten temették el, s a közlekedési viszonyok miatt szülei, testvérei nem lehettek koporsója mellett, de mihelyt lehetséges lesz, annyiszor hangoztatott kívánsága szerint hazahozzuk őt szülőfalujába, Érmindszentre, s itt helyezzük el végleges örök nyugalomra családunk közös temetkező helyén.”

Rippl-Rónai József, Babits Mihály gyászjelentésének megfogalmazói rövid nekrológot is beillesztettek a szöveges részbe.²²

A napjainkban nyomtatott gyászjelentés nem akar több lenni a halálról és a temetésről szóló értesítésnél, e meghatározott alkalomra használt jelnél. Ezzel a gyászjelentés-típussal együtt, sőt már-már ezt kiszorítva jelentkezik az a nyomtatvány, mely egy sematikus szöveget közölve üresen hagyja az elhunyt nevének, a gyászszertartás, a temetés helyének, idejének sorait. E mellett az egyedi forma iránt teljesen közömbös, de kézírással kitöltött volta miatt még a jelteremtés lehetőségét is elutasító, praktikus és takarékos

gyászjelentés mellett hívjuk fel a figyelmet a 19. században és a 20. század első felében keletkezett kifejezetten az elhunyt személyének készített, képi elemeket is tartalmazó gyászjelentések művelődés- és művészettörténeti jelentőségére.

1. In: DR. VICK BÉLA: Kassa régi temetői, templomai, kriptái és síremlékei. Kassa, 1928. 175.
 2. Magyar Tallózó: Szeretők és házastársak (Szerk.: MATOLCSY ILDIKÓ ...), Bp., 1978. (Bornemisza Anna férjének, Apafi Mihálynak, 1661. jan. 3. „Isten éltesse és tartsa meg kegyelmedet jó egészségben.” Perényi Klára férjének, Gersei Pethő Lászlónak. 1686. febr. 20. „Ezek után Isten tartsa meg és éltesse kegyelmedet sok számos esztendeig igaz, jó egészségben.” Kun Ilona vőlegényének, Bethlen Miklósnak. 1667. nov. 10. „Kívánom Istentől: ez a levelem kegyelmedet találja jó egészségben.”)
 3. Tótfalusi Kis Miklós halotti kártyája; Bp., 1978. 26. Haiman Györgynek a convocatoriákról és a szomorújelentésekről tett értékes megállapításait dolgozatomban felhasználtam.
 4. Utasítás a magyarországi szabad királyi városokban rendelt halottkérek számokra; Buda, 1826. 36.
 5. Halottkémi szolgálat kézikönyve; Bp., 1876. 1875–76. évi törvénycikkek, Bp., 1896. XIV. tcz. 110. §.
 6. Eszterházy grófné Perényi Antónia gyászjelentése; Bécs, 1847. ápr. 24. OLT. Vegyes iratok, P szekció 213. Jelzet: 7/A. Rakt. sz. 4. cs. Czakó Zsigmond gyászjelentése; Pest, 1847. dec. 15. OSZK Kisnyomtatványtár.
 7. Vasárnapi Ujság, 1856. júl. 20. A „Legújabb íráspróbák Landerer és Heckenast pesti könyvnyomó intézetéből (1843)^oc. könyv a 34. számmal jelöli.
 8. HAIMAN GY.: A könyv műhelyében. Bp., 1979. 100.
 9. Garai János gyászjelentése, 1853. Pest (Petőfi Irod. Múz.); Czuczor Gergely gyászjelentése, 1866. Pest (OSZK Kisnyomtatványtár); Baross Gábor gyászjelentése, 1892. Nagykároly (OSZK Kisnyomtatványtár)
 10. KOZÁKY I.: A haláltáncok története, I. k. Bp., 1936. 16.
 11. KALLÓS Z.: Balladák könyve. 1973. 566. és 642.
 12. KODÁLY Z.: A magyar népzene. Bp., 1971. 48.
 13. CSONGOR GY.: Dankó Pista. Szeged, 1858. – hátul a Nótajegyzékben.
 14. TÓTH S.: Simbolum és allegória. 1878. Selmec 8.
 15. Alpári Abonyi István gyászjelentése; 1875. Beregszász (OSZK Kisnyomtatványtár)
 16. Özv. Barna Bálintné gyászjelentése; 1893. Szamosújvár (OSZK Kisnyomtatványtár)
 17. SZABADI J.: A magyar szecesszió művészete. Bp., 1979. 88.
 18. Lakatos Nándor gyászjelentése; 1902. Komárom (OLT Vegyes Iratok ...)
 - 19–20. Csupor Gyula gyászjelentése; 1900. Óbecse, illetve Bárdi Lajos gyászjelentése, 1900 (OSZK Kisnyomtatványtár)
 21. Ady Endre gyászjelentése, 1919. Érmindszent (Petőfi Irod. Múz.)
 22. Babits Mihály gyászjelentése, 1941. Budapest; Rippl-Rónai József gyászjelentése, 1926. Budapest (Petőfi Irod. Múz.)
- (A tanulmány a Jelkép c. folyóirat 1981/1-es számában megjelent írás átdolgozott változata.)